

ЕТНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ЗАКАРПАТТІ 1989-1991 РОКІВ (ВОЛЯ НАРОДУ ЧИ ПРОТИСТОЯННЯ ЕЛІТ?)

Кінець 80-х - початок 90-х рр. XX ст. в історії країн Центральної та Східної Європи ознаменував нову сторінку визвольної боротьби демократичних суспільств проти тоталітарних режимів в рамках сфер впливу экс-СРСР. Це - процес оформлення багатопартійної системи та усунення пралічної партії від монополії на політичну владу, вихід на суспільно-політичну арену масових громадських об'єднань, відкриття нових демократичних друкованих видань, скасування державної цензури на засоби масової інформації. Це - руйнація Берлінського муру в Німеччині, «вікова терапія» в Польщі, «оксамитова революція» в Чехословаччині, кровопролиття в Румунії та міжетнічні конфлікти в Югославії. З іншого боку, наростали кризові та дезінтеграційні процеси в СРСР. Поява незалежного робітничого руху в шахтарських регіонах, рідуща позиція у боротьбі за державність парламентів прибалтійських республік, вільноська, бакинська і тбіліська трагедії, крах ДКНС («тежаченістіво») зводили до утворення незалежних держав на теренах колишнього СРСР. Названі нами міжнародні та регіональні (внутрішні) фактори у поєднанні із етнополітичними чинниками безпосередньо сприяли утворенню незалежної Української держави.

Як твердить політолог В.Горбатенко, 90-ті рр. XX ст. для України можна охарактеризувати як «сучасно-модернізаційний, транзитно-кризовий етап розвитку українського суспільства, який з епізоду перебудови на початку 90-х рр. поступово виліт у самодостатній широкимасштабний процес з жорстким вираженням етнополітичними забарвленням та взаємним накладанням різномірних конфліктів» [1]. Дійсно, окремі політичні сили, які не бажали втрачати владних позицій, почали провокувати на теренах СРСР регіональний сепаратизм. 1989 рік позначений трагедією в Тбілісі, актами насилля в Абхазії та Узбекистані, південній Осетії, південно-східній Грузії, Дагестані, Таджикистані, Туркменії, Казахстані, Молдавії [2]. Ці конфлікти в основному вбували «етнічного обличчя». Етнічні конфлікти проходили всі наявні стадії: етнічну ворожечу, етнофобію, етнізм, ксенофобію, генералізацію агресії, етнічний збройний конфлікт, проблеми етнічних біженців [3].

На теренах України подібні протиріччя проковувалися в регіонах із яскраво вираженими сепаратистськими настроями. Це - південно-східна група областей України, Крим та Закарпаття [4]. Так, в Одесі в 1990 р. почав діяти Демократичний союз новоросів із претензійною метою створення державного об'єднання «Новоросія». Територія майбутнього утворення визначалась у межах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської областей та Криму із обов'язковим включенням всіх головних чорноморських міст-портів (Ізмаїл, Іллічівська, Одеса, Миколаєва та ін.). Сюди ж мали відійти території

молдавського Придністров'я. Під такий пакет територіальних претензій відповідала і відповідна теоретична база із пропагуванням «Новоросії» та окремого народу «новоросів» [5].

Етнополітичні процеси на Закарпатті початку 90-х рр. активізувались особливо виразно і бурхливо. Адже тут послідувало ряд чинників. По-перше, проходив реанімацію русинський рух, власне, в середовищі місцевого українства, котре прагнуло протиставитись владному центру. По-друге, особливе геополітичне розташування області підсилювало перебіг етнополітичних процесів в краї з боку сусідніх держав (Угорщини, Чехословаччини); активізувала свою діяльність угорська національна меншина. По-третє, подібні процеси були в інтересах союзного московського центру. Так, завдяки етноконфесійному факторові (переважання громад УПЦ МП) цей напрям живить політичне русинство в області повинні.

В нашій науковій розвідці, на основі наявного архівного матеріалу, газетних публікацій поточних подій спробуємо висвітлити перебіг етнополітичних процесів на Закарпатті 1989-1991 рр. Адже, ця сторінка крайової етнополітичної історії висвітлена недостатньо. Свідомо того, що повномасштабне та детальне дослідження, із залученням різномірного джерельного матеріалу, ще попереду.

Схвальним є те, що етнополітична ситуація цього періоду відображена в підручничовій літературі з історії краю. А.Олашин висвітлив цей епізод в історії Закарпаття в контексті домагання автономії. Він відзначив, що слово «автономія» в історії краю ставилось на порядок денний пізніше століття і неодноразово забувалось; особливо «на крутих історичних поворотах». Він провів історичні паралелі із проєктами А.Добрянського, надання автономії в листопаді 1918 р. та місцевого самоуправління в березні 1919 р., діяльність автономного уряду у міжвоєнний період [6]. А.Олашин охарактеризував бурхливі пристрасті довкола діяльності обласної Ради народних депутатів з приводу питання автономії; довів літопис подій до дня першої річниць державної незалежності України (серпень 1992 р.) [7].

Ю.Мудра в нарисі «Наш край-наша історія» акцентує на еволюцію та проблемні моменти автономізму 90-х років. Він прослідкував трансформацію питання статусу самоврядуваної адміністративної території Закарпаття через оформлення «Паquetу документів створення на території Закарпатської області спеціальної (вільної) економічної зони «Європа-Центр» та діяльність міждержавного утворення «Карпатський Єврорегіон» [8]. Вчитель-методист висвітлює перспективність таких проєктів, насамперед, через вирішення соціально-економічних проблем області пролаюстрував розрахунки та пропозиції проф. В.Химича щодо концепції соціально-економічного розвитку краю. Він зауважив також про протиріччя між обласними політичними колами (обласна Рада та обласконком) і крайовими організаціями НРУ та Української народною радою Закарпаття (УНРЗ) в плані реалізації автономістських проєктів [9].

В наукових студіях етнополітична ситуація початку 90-х рр. XX ст. представлена в контексті висвітлення русинської проблематики [10]. Ще раз

наголосимо, що аргументація цієї проблеми позаризувала дослідників, ввела емоційні ритми у виключно науковий дискурс. З одного боку, представлений історико-політичний (конструктивістський) напрям осмислення русинського ренесансу 90-х рр. В рамках цього напрямку склалися історико-соціологічна течія (М.Макара, І.Митович, А.Колібаба, О.Пелін, П.Токар), історико-правова течія (П.Магочій, І.Поп, В.Галас, І.Гранчак, М.Болдизжар, С.Відницький) та радикально-публіцистична течія (В.Сочка-Боржавін, І.Турянниця, В.Фединашинець). Його представники трактують історію та сучасність українців Закарпаття, виходячи із апріорного визнання їх за самодостатнє поле дослідження-етнокультурну спільноту із русинською ідентичністю. Дослідники звертають увагу на активізацію русинського руху на Закарпатті на початку 90-х років, діяльність русинських громадських організацій як реакцію на асиміляторську устремління українців у початковий період української державності. Тому ними формулюються концепції про відновлення колишнього етнічного «русина» в якості етнічного маркера українського населення Закарпаття, обґрунтовується доцільність адміністративно-територіальної автономії області.

З іншого боку, представників лінгвістико-етнологічного напрямку об'єднують наступні теоретико-методологічні засади. По-перше, українське населення Закарпаття доповнює мозаїчність українського етносу. Етнографічні особливості, які беруть на озброєння ідеологія політичного русинства, сформувавшись в силу природно-історичних особливостей Закарпатської етнографічної зони. По-друге, русинство 90-х років ХХ століття- результат зовнішньої політики іноземних держав в умовах розпаду біволярного світу. По-третє, внутрішні фактори виникнення русинства- етнічна маргіналізація населення Закарпаття у поєднанні з проросійськими або сверінтеграційними симпатіями, ментальні особливості засудження «радянською людиною» проявів націоналізму. В рамках цього наукового напрямку вирізняються лінгвістико-політологічна течія (О.Мишанич, Ю.Балага, П.Чучка, Ф.Мішанич, М.Панчук, В.Маркус, Я.Каричак та ін.) та етнологічна течія (М.Тиводар, С.Павлюк, О.Малець, Я.Пидницький, О.Майборода).

Як відбувались події на Закарпатті в етнополітичній площині початку 90-х рр.? Які ж головні дієві особи, особливості етнополітичних процесів? Які суспільно-політичні, громадські та національно-культурні організації діяли в цей час? Яким чином ці процеси вплинули на громадськість краю?

В даному випадку, як говорили латиняни, доречно звернутись «ad fontes» (до першоджерел). Гострі етнонаціональні протистояння в межах СРСР зводили до появи чисельної партійної, адміністративної документації. Тематика цих документів – врегулювання складних міжетнічних відносин цього періоду.

Так, 29 вересня 1989 р. Закарпатською обласною Радою народних депутатів було прийнято рішення «Про звіт обласному і завдання місцевих Рад народних депутатів області по роз'язанню гострих соціально-економічних проблем». В руслі нової політики партії в національному питанні, згідно рішення

вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС, пропонувалось використати на місцях авторитет Рад по недопущенню протиставлення людей, «підігрівання національних почуттів на релігійному ґрунті... проводити чітку лінію між ростом національної самосвідомості і націоналізмом... (?- М.З.) [11].

Власне, саме цей ріст національної свідомості (а форма його вияву націоналізм та шариотизм по відношенню до власного етносу) чітко прослідковувався у владиних молах області. Бурхливим виявився Пленум обкому КПУ 5 грудня 1989 р. Ш.Фодо виступив із різкою критичною ситуації в кадровій політиці. Він відзначив, що в Бергівському районі угорське населення становить 72%, а українців – 23% (дані перепису 1979 р. – М.З.). Ш.Фодо категорично висловився, що «це – ненормальнов, коли із 280 членів номенклатури – 7% росіян, 68% українців і 37% угорців [12]. Член спілки письменників СРСР Л.Балла вказував на питання угорських надписів, назв вулиць та населених пунктів, висловився за перекладну утворення угорського національного округу. З приводу цих проблем Л.Балла вступив у дискусію із першим секретарем обкому Г.Бандровським. Останній парирував ці заяви. Щодо національного округу, відзначив головувачий, потрібно «попрацювати становище» населенню. Із приводу ж кадрової ситуації, потрібно «попрацювати становище». Адже, безпосередньо в обкомі партії нараховувалось 453 особи, з яких лише 14 (3,1%) були угорцями; в міськомках та райкомках їх число сягало 7,3% [13]. Таким чином розляд питання «Про закрдання обласної партійної організації по гармінізації міжнаціональних відносин, оновлення змісту і форм інтернаціонально-патріотичного виховання в світі рішень вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС» наслідвало жорсткі етнополітичні проблеми в краї. У Постанові Пленуму обкому компартії України вказувалось на упущення у добір кадрів через національність, пропонувавалось перебувати роботу з кадрами Бергівського, Виноградівського, Тивіського та Ужгородського районів області [14].

Потрібно зауважити, що напередодні пленуму обкому редакцію «Закарпатської правди» спільно із доктором філософських наук В.Півтораком була підготовлена анкета для визначення стаму міжнаціональних відносин в краї [15]. Результати анкетування населення області засвідчили значне напруження в міжетнічному контактуванні. 25% опитаних оцінили міжетнічні відносини як добрі, 59% – задовільні, 11% – погані. Більше 70% опитаних зустрічалися із негативними проявами на національному ґрунті, а 64% респондентів прагнули підкреслити власну національність у ставленні до інших етногруп. Результати опитування засвідчили поділ населення на «приждажих» та «місцевих» [16].

Крім внутрішньообласних міжетнічних відносин на початку 90-х рр. додалися ще проблеми розміщення біженців із Закарпаття (Азербайджану і Вірменії). Було створено оперативну групу із 16 чоловік «для проведення міроприємств по організації і прийому біженців, що прибувають із Закарпаття» очолювана А.Долгопковим [17]. В листі голови Ради Міністрів Вірменської РСР В.Маржарьяна до голови Ради Міністрів УРСР В.Масола зазначалось прохання дати органам внутрішніх справ установку про посилення паспортного

режиму в місцях появи сезонних бригад із республіки. Вказувалося, що багато людей виїжджають без дозволу, порушуючи паспортний режим, а господарство Вірменської республіки після землетрусу потребує на 40% відновлення. Відділ по праці і соціальних питаннях обласного виконкомом повідомляв, що на Закарпатті не було випадків залучення до роботи сезонних груп робітників із Вірменської РСР [18].

Крім проблеми біженців, активізації угорської національної меншини краю, широким масштабом набував етноконфесійний фактор. У листі виконкомом Закарпатської обласної Ради народних депутатів до Ради Міністрів УРСР вказувалося, що у всіх районах діють «найбільш активні віруючі та священнослужителі греко-католицького віросповідання, які проводять роботу серед населення щодо негайної передачі культурних споруд і церковної атрибутики». Зазначувалося, що з ними проведена «...попереджувально-профілактична робота, поєднана відповідальністю...» [19].

Активізація перебудовних процесів крім етноконфесійної, етнонаціональної сфер охопила етносоціологічну складову життєдіяльності краю. 1989 р. на Закарпатті – це домагання припинення будівництва радіолокаційної станції в с. Пістряжово Мукачівського району. Створювались нові осередки політичних партій та громадських організацій області. 23 вересня 1989 р. була створена крайова організація Народного Руху України за перебудову, її головою став П. Сухиць. Активно діяла обласна громадська організація екологічної асоціації «Зелений світ», історико-просвітницьке товариство «Меморіал» (голова – В. Зігалава), Спілка незалежної української молоді (СНУМ).

На XIII сесії Закарпатської обласної Ради народних депутатів 20 скликання 8 грудня 1989 р. першим заступником голови обласного О. Іванчицьким було зачитано телеграму від представників мукачівського Руху. В телеграмі вказувалося про «міліцейську обробку учасників мукачівського Руху», висловлено рішучий протест проти будівництва «Пістряжівського військового об'єкта» [20]. Проте на такі заяви було надано «дипломатичну» відповідь: «...коли за висновками комісії об'єкт буде погіршувати екологічну обстановку, всі ми включимось в боротьбу проти його будівництва». А з приводу «міліцейської обробки»: «За даними управління внутрішніх справ обласного, обласної та інших репресивних заходів впливу до представників Руху та інших громадян не вживалося». На що депутатський корпус обласної Ради дав добро «спотворитись» та «обласним виконкомом буде проведено роз'яснювальну роботу» [21].

Наступна XIV сесія обласної Ради народних депутатів 26 січня 1990 р. була повністю присвячена проблемі Пістряжівської РЛС. Бурхливі дебати сесії завершилися прийняттям рішення «Про ситуацію довкола будівництва РЛС в Мукачівському районі». Із доповідями вступали представник обласного М. Малицького, представник Міністерства оборони СРСР В. Красковський, голова комісії АН СРСР В. Шестоалов. У рішенні зазначалося, що комплекс проблем із будівництвом «викликав різко негативну реакцію жителів області,

привів до масових протестів населення і громадських організацій, негативно відобразився на взаємовідносинах між місцевим населенням і військовослужбовцями, громадському порядку, дисципліні праці, загострив політичну ситуацію в області» [22]. Після цього, 2 серпня 1990 р. Верховною Радою УРСР була прийнята постанова «Про мораторій на будівництво нових потужних РЛС у межах території УРСР» (на 5 років).

Стан міжетнічних стосунків в області ілюструє і «Довідана записка про факти зміни на території окремих районів області інформаційно-вказівних знаків з назвами населених пунктів». На території Беретівського, Виноградівського та Ужгородського районів «за останній час» (1989 р.) назви населених пунктів змінювались на такі, що використовувались до 1946 р. Подібні назви також використовувались газетою «Карпати ігоз со», окремими районними газетами, обласним радіо та телебаченням. Так, поряд із назвою «Ужгород» вживалась назва «Ungvár», «Виноградів» – «Nagyuzdics», «Мукачеве» – «Munkács» і т.д. Крім цього, практикувався переклад назв населених пунктів, де чисельно переважав українське населення: «Малий Березний» – «Kisberetzn», «Рахів» – «Ráhu» і т.ін. Виконком Яворівської сільської Ради самовільно змінив назву с. Яворове на Eszény, додавши «Яворове» в дужках транскрипцією «Javorovyi» [23].

Переїменування назв населених пунктів, хоч і мало в окремих випадках історичну справедливість, проводилося з боку представників угорської національної меншини без глибокого та всебічного обґрунтування. Більше того, ці акції заохочувались Угорщиною. В 1989-1990 рр. була випущена географічна карта Угорщини, де була включена територія проєктованого угорського автономного округу в межах частини Ужгородського, Мукачівського, Виноградівського районів та всього Беретівського району [24]. Президент Беретівської районної організації Товариства угорської культури Закарпаття (ГУКЗ) звернувся до республіканських органів влади щодо створення угорської автономії в межах району. Це викликало негативну реакцію серед угорців інших районів. Так, Е. Ковач на сторінках «Закарпатської правди» вступив із заявою проти такої автономії, що не враховує інтереси угорського населення інших районів [25].

Таким чином, діяльність ГУКЗ вже на кінець 1989 р. виїшла за межі декларованих статутом повноважень. Власне, Статут товариства був прийнятий установчими зборами 26 лютого 1989 р. і зареєстрований виконкомом обласної Ради народних депутатів 20 червня 1989 р. У цьому документі чітко вказано, що метою товариства є «...збереження та плекання національної культури, національних традицій, рідної мови угорського населення Закарпатської області УРСР, сприяння рідномовній освіті, захист інтересів, пов'язаних з цими цілями.» [26]. У Статуті також зафіксовано положення про те, що організація «...відмежовується від всякого прояву націоналізму та шовінізму» [27].

Однак, вже наступного року було зареєстровано Статут ГУКЗ в новій редакції. Прикметно, що в цьому документі зазначено наступне: товариство-

«...громадська культурно-політична організація, яка проводить активну діяльність по захисту інтересів угорців Закарпаття в усіх сферах суспільного життя і на всій території Закарпаття, де проживають угорці» [28]. Впадє у вічі формування «культурно-політична». Чому? Згідно державного законодавства політичні інтереси може представляти політична партія, а не громадська організація. «Сфери впливу» громадських об'єднань – захист соціальних, економічних та культурних інтересів своїх членів. По-друге, незрозумілим є узгодження наступних пунктів: «...сприяння формуванню національної свідомості» і «відмежування від проявів націоналізму...» [29].

Крім традиційних культурних запитів угорців (пріоритетність угорськомовних надписів, самостійність шкіл з угорською мовою навчання, увіковічення пам'яті видатних діячів угорського народу), в даному Статуті вказується на адміністративні проблеми представлення угорської меншини. Зокрема, вказується, що товариство буде домагатися, щоб у місцях компактного проживання угорців при висуванні на керівні посади враховувалось володіння угорською мовою. ТУКЗ виступає проти адміністративних, економічних та інших заходів, спрямованих на асиміляцію чи «умисну зміну пролепцій населення територій, де проживають угорці» [30]. Активна громадсько-політична діяльність ТУКЗ та Беретівської районної Ради народних депутатів стала головним чинником автономістських домагань угорського населення в кінці 1991 р. Ці події висвітлено нижче, в контексті загальнообласного автономістського руху.

Початок 1990 р. ознаменований виходом на етнополітичну арену відродженого русинського руху на теренах області. Детально зупинимось на цьому явищі в етнополітиці кінця СРСР і початку української державності. 17 лютого 1990 р. в Ужгороді було скликано установчу конференцію, на яку приїшло 324 делегати і 87 запрошених. На цій конференції учасниками односторонньо (М.З.) було вирішено створити обласне культурно-освітнє Товариство карпатських русинів і прийняти Статут організації. Вже станом на 17 лютого було сформовано 5 первинних громадських осередків організації. Це – Ужгородська міська (імені М.Лучка), Мукачівська районна (імені О.Митрака), Свалявська районна (імені Ю.Гули), Беретівська районна (імені О.Духновича) і Рахівська районна організації. Головою Товариства став архітектор М.Томчаній, заступниками стали – Б.Славка і М.Михальова. Правління Товариства було затверджено в складі 33 чоловік [31].

Наступного дня 18 лютого необхідна документація на реєстрацію Товариства була подана на ім'я голови Закарпатської обласної Ради народних депутатів М.Малюванника. 20 лютого виконком обласної Ради народних депутатів вирішив зареєструвати Статут Товариства. У цьому документі чітко зазначено, що «Товариство є культурно-громадською організацією... Метою Товариства є консолідація всіх русинів, що проживають в Карпатському регіоні та за його межами» [32]. Серед завдань, які ставило перед собою Товариство – відродження історії, культури, звичаїв русинів; «право на рідну мову для всього

населення Закарпаття»; «...створення при УжДУ науково-методичного центру, бібліотеки, літературного та історико-етнографічного фонду русиністики» [33]. Таким чином, діяльність Товариства охоплювала, згідно статутної документації, виключно культурно-освітню сферу.

В першому обнародованому документі «Звернення до населення Закарпатської області» вказувалось на окремішність русинського народу, який не є частиною жодного східнослов'янського етносу. Однак вже другий програмний документ Товариства від 29 вересня 1990 р. («Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки») претендував на політичні цілі [34]. Як відзначив В.Сурнін, така ідея «...була схвально зустрінута місцевою партійною та радянською елітою. Вона імпонувала їй тим, що обіщала нові привілеї та значно більші владні можливості» [35]. Звісно, тому обласним Раді народних депутатів не поспішав приймати жодних рішень з приводу діяльності Товариства впродовж 1990 р.

Більше того, обласна еліта в умовах послаблення важелів впливу з боку республіканського центру, виборювала дедалі ширші елементи самоврядування. 19 червня 1990 р. було прийнято протокольне рішення «Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування». В оригіналі документу підкреслено наступний текст: «...вся сукупність питань, що безпосередньо торкаються забезпечення життєдіяльності населення, повинні вирішуватись на місцях»; «...народногосподарські потреби Закарпатської області фінансуються за рахунок доходів, формуються на її території» [36]. У рішенні обласного центру від 18 вересня вказувалось (знову ж таки – із підкресленням у оригіналі документу), що «...інші області, не чекуючи рішень згоря, реалізують права по захисту населення формуванням прямих зв'язків на постачання ресурсів, випускають додаткові джерела фінансисних надходжень для покриття бюджетних видатків» [37].

Заслугують на увагу своєрідні PR-технології цього часу. Щоб ще більше протиставити Закарпаття Україні навіть погода на ТБ подавалась окремо для Закарпаття і окремо для західних областей Української РСР. Про подібні курйози відзначили І.Митович та М.Макара [38]. Наступне. 30 травня 1990 р. II сесією Закарпатської обласної Ради народних депутатів було прийнято рішення «Про введення на території Закарпатської області середньосередньосхідного часу». Згідно цього рішення, в ніч 1 на 2 вересня 1990 р. о 2 год. за московським часом на території області запроваджувався порядок обчислення часу першого часового поясу [39]. Це рішення діяло до березня 1992 р., коли було встановлено єдиний облік часу – київський [40]. Подібний результат (звичайно пізніше, 1994 р.) мали домагання обласного керівництва на чолі із головою обласної Ради народних депутатів Д.Дорчинцем та представником Президента М.Крайко щодо зміни статусу і підпорядкованості Ужгородського відділку Львівської залізниці. У листі і заступника міністра економіки В.Петрова до обласного керівництва зазначалось, що конфлікти між окремим підрозділом і керівництвом галузі

і злочинці, «наусяських неонацистам» треба суворо покарати. Тому що ці сили хотіли «...вбити клин ворожнечі між угорцями і русинами та іншими національностями тут у нас, на південних схилах Карпат» [47]. Тобто, проводились паралелі із метою антиукраїнської (тобто, проти національного згуртування українського етносу в рамках власної державності) пропаганди серед населення. Цей елемент етнополітичної ситуації в краї ще більше підсилював домагання автономії з боку області владної еліти.

Згодом, з боку депутатів області Раді від Тячівського району 30 січня на сторінках «Новин Закарпаття» послужувала наступна заява. В ній, зокрема, вказувалося, що у діях підпідків «немає й натяку на політику.» Депутати заявляли, що це «злісне хуліганство, злочин – тільки не політичний акт.» [48]. Вони запропонували представникам від ТУКЗ, Товариства карпатських русинів, Демократичної Ліги національностей Закарпаття вибачитись перед тичівцями. Адже, жителі Тячівщини «обурені звинуваченнями у діяльності на території району антиугорських, неонацистських, антиукраїнських сил» [49].

Разом з тим, лише 14 січня 1991 р. було сформовано робочу групу по виченню правомірності питань поставлених у «Декларації» Товариства карпатських русинів та інших громадсько-політичних формувань [50]. До складу робочої групи були включені відомі вчені і громадські діячі краю: Й. Дензелівський, М. Тиводар, О. Довганіч, М. Макара, В. Марина, І. Сенько, В. Задорожний, Х. Олександр, І. Поп, Ш. Фодо, П. Чука та інші. Головою робочої комісії став І. Гранчак, заступниками – Г. Вереш і В. Худаніч.

Вже в лютому 1991 р. на сторінках «Закарпатської правди» з'явилась заява 17 діячів науки, культури і мистецтва Кисва (вихідців із Закарпаття), де заступувались автономістськю амбіціою русинського товариства [51]. У висновках робочої групи обласному зокрема зазначалось, що «...русини Закарпаття, як субетнос, є частиною української нації, із своїми етнічними особливостями» [52].

Однак, І. Мигнович і М. Макара в окремій публікації зауважили, що «стався курйоз». Висновки комісії було опубліковано без її згоди, що «голова і члени оцінили як політичне інтриганство, нечесність, аморальність і неадекватність» [53]. На нашу думку, цей момент потребує уважного аналізу. А вже лист до редакції «Новин Закарпаття» із претензіями щодо «застарілих висновків» написали не «голова і члени комісії», а голова робочої групи І. Гранчак і 1 член комісії – М. Болдижар. У цьому листі поважні вчені-історики висловили тільки власну позицію щодо публікації висновків робочої комісії обласному.

Зокрема, у листі зазначалось, що висновки готувались не для преси, а «як матеріал для виконанню» і «ми не давали жодного матеріалу до редакції і не просили його друкувати» [54]. Як голова комісії І. Гранчак, виключно емоційно висловив власну позицію щодо спільних висновків робочої групи. Особливо у постскрипті, з приводу редакції «Закарпатської правди». У листі автори зазначали, що «підписали цей документ тому, що за нього проголосувала більшість робочої групи, але в ряді оцінок ми залишилися на своїх позиціях.» З іншого боку, вказувалось, що «...опубліковані висновки дуже застарілі і уже

повинні розглядатись у Міністерстві транспорту і носять виключно галузевий характер [41]. Ці події мають одинакову сутність. Якщо на початку 90-х рр. ці акції були в рамках домагання автономії та самоврядної території, то у випадку із епізодом згаданого 1994 р. були в комплексі домагання БЕЗ «Закарпаття».

Проте, це тема нашого наступного дослідження.

Зуважимо, що обласна влада оминула увагою події і 17 лютого 1990 р. в с. Виноградівського району. Того дня угорці Закарпаття проводили мітинг на честь видатного угорського діяча національно-визвольного руху поч. XVIII ст. Ференца Ракоці ІІ. На цьому мітингові було прийнято ще одну «Декларацію про автономний статус Закарпаття», де протиставлялись «русини і українці», проголосувалось відновити справжню національність корінному населенню та іншим національностям [42].

Ситуація дійсно потребує окремого аналізу, адже самовільні акції з боку представників угорської національної меншини краю привели до проявів міжетнічної конфліктності. Хуліганські акти вандалізму ставали джерелом для протиставлення і конфронтації громадських організацій краю автономістського та націонал-патріотичного спрямування. До прикладу, відзначимо, що 4 жовтня 1991 р. в м. Берегово біля ресторану «Золотий павіло» громадянин В. Данканіч (будучи в нетверезому стані) металевим предметом вибив праву і пошкодив ліву руку скульптури Ш. Петефі. Суд покарав громадянина на 2,5 роки позбавлення волі у виправно-трудоувої колонії поселеного режиму. А 7 січня 1992 р. у м. Тячеві був скинутий із постаменту бюст угорського революціонера Л. Кошута, що був встановлений 10 травня 1896 р. Акт вандалізму своїми 2 учнів СПТУ-14 та 2 учні середньої школи міста. Враховуючи неповнолітність винуватців свогоного злочину, кримінальна справа була припинена [43].

З цього приводу тимчасовий повірений Угорщини в Україні А. Палді виявив стурбованість фактами вандалізму в Україні [44]. Пресу запозичили заяви, в яких заступувались злочинного акту, який мав на меті «посягти міжнародні чвари» та «посварити подібним українців та угорців в нашому краї...» Зокрема, заявили члени редакційної колегії по підготовці тому Зводу пам'яток історії і культури, діячів національно-демократичного спрямування (Й. Баглай, Ю. Балага, М. Бандусяк, В. Бель, С. Біляк та інші), Демократичної Ліги національностей Закарпаття [45]. Таким чином, захист прав угорської національної меншини в області виявився акрай суспільно-резонансним.

Позиція ТУКЗ з цього питання була надзвичайно радикальною, особливо різко звучали претензії щодо угорського автономного округу. Так, у заяві президії ТУКЗ зазначалось, що цей акт вказує на «...ознаки нацистського, націонал-шовіністичного псевдопатріотизму...» У заяві вказувалось і на зрівню символіку консульського представництва в м. Ужгороді, дворазове пошкодження пам'ятника Ш. Петефі в м. Берегові, листівку 19 листопада 1991 р. від «патріотів», «глумливий» виступ 11 депутатів обласної Ради щодо автономного статусу [46]. А в заяві Правління Товариства карпатських русинів вказувалось, що діяли деструктивні сили із «неонацистсько-шовіністичною орієнтацією...»

не відповідають теперішній воєній Товариства карпатських русинів...

Прикметно, що висновки комісії були передані обласному 2 червня 1991 р. І вже через 4 місяці вони стали застарілими. Головним чином, це сталося через несприйняття положення про недодільність автономії краю, що логічно випливало із тексту висновків комісії на сторінках «Закарпатської правди». Автори листа також зауважили, що дехто із комісії цією публікацією хотів підсилити власні політичні позиції в умовах останньої події щодо домагання автономного статусу області [55].

Вже в перших числах газети «Новини Закарпаття» І.Гранчак на основі історико-ретроспективного аналізу обґрунтував необхідність автономного статусу області в трьох розгорнутих статтях; а в чисельних публікаціях науковців ідея автономії краю була підтримана і обґрунтована з економіко-правової точки зору [56]. М.Болдизар також висловлювався за автономне майбуття краю [57]. Таким чином, відбулося зв'язування протиріч між самими членами комісії на газетних шпальтах. Так, І.Сенько у статті «Зауваги на полях» вказав на протиріччя у твердженнях вченого І.Гранчака про автономію і русинів краю [58].

Прикметно, що М.Макара (тепер – голова Русинського науково-освітнього товариства) у спільній публікації із І.Мигонцем «Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя» давши однозначне формулювання «голова і члени комісії» вводять в оману неініформованого читача. Адже, якщо ми детально проаналізували лист-протест І.Гранчака і члена комісії М.Болдизара, а не «члени комісії» серед яких був і М.Макара. У листі в редакцію «Новин Закарпаття» не було інших авторів чи «підписантів», крім І.Гранчака і М.Болдизара, які прямо висловили свою точку зору саме 30 жовтня.

Стаття М.Макари про «стусинську республіку» була опублікована тільки через місяць 21 листопада [59]. Вже тоді обласна політична еліта готувалася до президентських виборів, від яких залежала вся структура ґерікалі влади на місцях, зокрема і на Закарпатті. Тоді, на VIII позачерговій сесії обласної Ради, після зустрічі обласного керівництва із Л.Кравчуком, мова йшла не про автономний статус області, а про «спеціальну самоврядувану адміністративну територію» [60]. Таке формулювання стало компромісним для столичного центру та обласної влади. Згодом апологет політичного русинства П.Магочі вказав, що Л.Кравчук обіцяв автономію для краю, але питання так і не було вирішено конструктивним чином [61].

З іншого боку, зауважимо, що М.Макара 5 серпня 1990 р. на сторінках «Закарпатської правди» виступив проти звинувачення обласного комітету КПУ, вказував на деструктивну позицію щодо майбуття краю агітоїда із Івано-Франківщини та Львівщини [62]. А І.Мигонч 13 квітня 1991 р. в газеті обкому КПУ «Єдинство-плюс» окреслив русинську проблему краю як нову тенденцію політичного розвитку області [63].

Втім повернемося до 1990 р. Потрібно констатувати, що центр етнополітичної арени краю 1990–1991 рр. перемістився в стіни засідань обласної

Ради народних депутатів. Депутатський корпус 21 скликання дещо відрізнявся від попереднього. До обласної Ради були обрані рад демократично настроєних депутатів, які об'єдналися в групу «Демократична платформа» (голова – М.Тиводар). Вже на II сесії обласної Ради народних депутатів 30 травня 1990 р. звучали радикальні патріотичні заклики представників «Демократичної платформи» щодо майбутньої незалежності України і ролі в цьому процесі Закарпаття.

У виступі депутата М.Тиводара вказувалось, що «...доля нашого народу, його майбутнє зовсім не враховується в геополітичних концепціях». Тому, наголошував виступаючий, потрібно чітко ставити питання про вихід України із складу СРСР. «...бо лише, ставши незалежною державою, ми зможемо вирішити наш екологічний і національний проблеми, в тому числі і Північній частині РЛС» [64]. На що головуючий М.Волошук зауважив: «Не знаю чи варто нам ставити це питання на голосування?» А із сесійного залу залунами викрикнув: «Не треба!» Все ж питання (під шум в залі) було поставлено на голосування. «За» проголосувало 6 депутатів, «проти» – переважна більшість [65].

Депутатський корпус мислив категоріями значними для радянської доби. І це зрозуміло, було виключно в їхніх інтересах збереження владних позицій. Суспільно-політично атмосферу найповніше, на наш погляд, ілюструють вислови депутата З.Лендла. Виступаючи на II сесії 30 травня 1990 р., він стурбовано констатував, що «ситуація практично виходить з під контролю». Депутат розповів про випадок, коли колона мітингуючих, «спрямована людьми під жовто-блакитними прапорами, пішла в наш трудовий колектив, увірвалася на завод «Мухачіаприлад», меблевий комбінат і завод комплексних лабораторій. І ніхто чомусь не говорить, що цей жовто-блакитний прапор єможе вкласти в руки директорів меблевого комбінату товаришу Байло Віталію Васильовичу і директорів заводу комплексних лабораторій, і заставали їх, щоб вони з шми прапорами очолювали колони» [66]. Виступаючий висловлював обурення з приводу методів, української національної символіки, навіть порівнював ці акції із сталінськими методами щодо інакомислячих.

Наступна III сесія обласної Ради народних депутатів проходила 14 серпня 1990 р. Бурхливі дебати викликала проблема міжконфесійних відносин в краї. Доповідач С.Устича щодо проблеми міжконфесійних відносин в області викликала жаву дискусію [67]. Як результат, обласною Радою було прийнято рішення «Про першочергові заходи по врегулюванню міжконфесійних відносин в області». В цьому документі засуджувались антигуманні дії органів партійної і державної влади в радянську добу на Закарпатті «спрямовані проти греко-католицької церкви та інших релігійних конфесій». До вирішення питання про передачу храмів у власність релігійних громад рекомендувалось районним і міським Радам народних депутатів передавати культові споруди в оренду для почергового богослужіння за взаємною згодою релігійних громад. На місцях створювались комісії по врегулюванню конфліктних міжконфесійних відносин. Органами державної влади, громадським організаціям заборонялось втручатись

у діяльність релігійних громад краю [68].

Однак питання почергового богослужіння так і залишилось проблемним. Вже на наступній сесії 18 грудня цей аспект був окреслений у доповіді депутата М.Тиволяра. Він відзначив, що у Воловецькому, Тячівському та Хустському районах з цього приводу «мають місце несприємні тертя» і запропонував вирішити питання передачі церковного майна у власність релігійних громад. Втім обговорення питання було перенесено у депутатській комісії, що не сприяло його конструктивному вирішенні [69].

Тим часом гострого звучання набиравало питання крайової символіки. З цього приводу виступив депутат І.Бігунець. Він відзначив, що більшість виконкомів районних Рад не внесли своїх пропозицій або висловились за червоно-лазурний, міські Ради Ужгорода і Мукачева та Перечинська і Міжгірська районні Ради за синьо-золотистий, Берегівська – за триколюрний в різних варіантах, де всюди був червоний колір. Свалявська районна Рада виступала за срібно-жовтий, Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка за синьо-жовтий, а Товариство карпатських русинів – за біло-синьо-червоний прапор (символіка Російської федерації – М.З.), а словацьке товариство – за червоно-синьо-золотистий колір. ТУКЗ внесло пропозицію затвердити нейтральний прапор – голубий колір, на якому розміщено герб області. Виступаючий І.Бігунець зауважив, що у зв'язку із проживанням на Закарпатті національних меншин доцільно прийняти за основу червоно-синьо-золотистий прапор [70]. Питання викликало гострі дискусії. Депутат М.Джандя щодо проєкту Товариства карпатських русинів, що «...то є прапор царської Росії» а «червоно-синьо-золотистий – це кольори румунського народу.» Тому, доцільно краще всім національностям використовувати свою національну символіку, бо не є логічним «...щоб область приймала якийсь прапор...» [71]. З цього приводу із власними пропозиціями виступали депутати М.Тиволяр, В.Химиниць, М.Товт, В.Марина, І.Мокрянин [72]. Втім, голосування показало, що не був прийнятний жоден із варіантів, як і рішення щодо кольору ведмеда на гербі. Як зауважив депутат М.Джандя, ведмідь має бути бурим, а не червоним, «...оскільки в Карпатах не водяться червоні ведмеді» [73]. Втім, був затверджений, згідно рішення обласної Ради герб із зображенням «червоного ведмеда, що стоїть на задніх лапах і повернутий вправо» [74]. Крім цього, на згаданій сесії до президії обласної Ради було подано депутатський запит С.Філіпа (89 виборчий округ, м.Тячів) щодо вивчення пролягом місяця вересневої Декларації Товариства карпатських русинів щодо повернення області статусу автономної республіки, «а слов'янському населенню національності РУСИН» (так в оригіналі документу – М.З.) [75].

Міжстичні проблеми вирішувались на V сесії обласної Ради 29 березня 1991 р. По-перше, депутат М.Товт зауважив про зволікання із перейменуванням ряду населених пунктів краю із компактно проживаючим угорським населенням. Він вказував на причини такої ситуації – недбале оформлення документів на місцях і зволікання Інституту гунгарології [76].

По-друге, гострого звучання набуло «ромське питання.» В сел. В.Березний 16 березня відбулась бійка між жителями «циганської народності» із молоддю селища. Після цього (17 березня) група молоді з Березного збралась в центрі селища і намагалась відомстити циганам за вчорашні образи. Міліцією було вжито необхідні заходи. Вже 18 числа група циган із 50-100 чоловік «підійшла в центр з прутками, каміннями з метою знайти цих винуватців за 16 число і роздрукуватися.» Цигани почали бити працівників міліції прутками та каміннями. Було застосовано вогнепальну зброю, поранено 3 циган. Ввечері в таборі було затримано 23 чоловік.

Депутат Ю.Дупко (Ужгородський виборчий округ №6) зауважив, що міліцонери впустили до табору собак, які покусали дітей і старших людей, які не брали участі в бійці. Про це свідчили і самі опитані цигани В.Березного [77]. Проте головою сесії висловився категорично: «Ну, напалися і побитися – хай відповідають... Хай розбирається прокуратура серйозно і спокійно, потім ми подивимось». Така ж сама відповідь пролунала і щодо зачитаного М.Джандою звернення від демократичного блоку про звільнення С.Хмарі. «Хочуть (представники «Демократичної платформи» – М.З.), хай посладають, а ми не будемо приймати» [78].

Етнополітичні проблеми краю вирішувались наступної сесії 12 липня 1991 р. Були прийняті рішення, важливі для угорської національної меншини краю, «Про відновлення історичний назв окремих населених пунктів області та їх відтворення на мовах інших національностей» та рішення «Про зміни в адміністративно-територіальному устрої області» [79]. Зокрема, відновлення потребували назви сіл Берегівського району (с.Грабарів на с.Галабор; с.Заставне на с.Запсоні; с.Змійка на с.Кідьощ; с.Лужанка на с.Астей; с.Нове Село на с.Берегуйфалу; с.Водолив на с.Бадалово). Потрібно зауважити, що для цього була представлена широка історична та етнодемографічна інформація про дані села [80].

Політична обстановка в Україні змінилась внаслідок серпневих подій 1991 р. 24 серпня стало днем проголошення незалежної Української держави. 30 серпня Указом Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності компартії України» було припинено монополію політичної влади однієї партії. Тому, етнополітична ситуація у кінці вересня 1991 р. набула кризового стану.

12 вересня було прийнято розпорядження про створення обласної ліквідаційної комісії по вирішенню питань щодо звільнення працівників партійних комітетів. Так, працівники парткомітетів звільнялися від займаних посад не пізніше 23 жовтня 1991 р. Однак, пункт №5 розпорядження твердив, що «...працівники, які звільнялися з партійного апарату, не можуть бути обмеженими в зайнятті будь-яких посад відповідно до їх фахової підготовки та досвіду роботи, на них повною мірою поширюються передбачені трудовим законодавством пільги та гарантії. Будь-яке обмеження їхніх прав та свобод не допускається» [81].

Вже 16 вересня в тексті розпорядження «Про скликання позачергової сесії

обласної Ради народних депутатів» отвіцем зверху відзначено: «Терміново!» Відповідно, вказувалося, що перенесену із 30 серпня позачергову сесію скликали в Ужгороді 27 вересня о 10 годині ранку. Головне питання сесії – політична ситуація в області і заходи по виконанню рішень позачергової сесії Верховної Ради України [82].

Отже, в умовах становлення української державності та усунення партійної вертикалі, послаблення впливу республіканського центру особливо актуальними для обласного керівництва стали рецепти Товариства карпатських русинів щодо автономного статусу області. На VII позачерговій сесії обласної Ради 27 вересня звучали наступні ноті: «Нас просто присиднали, я думаю, що нам треба, щоб автономія була наша і за неї треба боротися» [83]. На сесії почалися взаємні звинувачення з боку головуючого М. Волощука і представників «Демократичної платформи». Зокрема, представники демократичного блоку обласної Ради вказували на протиріччя, коли головуючий говорить про галицьких емісарів і не звертає уваги на москоських та кнївських емісарів [84]. Депутат І. Лутак порівняв потенційність міжнародних конфліктів краї із Молдовою, Грузією, Вірменією, Азербайджаном. А депутат Ужгородської міської Ради В. Феленко зачитав радикальні вимоги народу на зборах біля Народної Ради. Одним із пунктів було заборонення фінансування з бюджету області прокомуністичної газети «Єдинство-плюс» [85].

Робота сесії увінчалась прийняттям рішення «Про політичну обстановку в області до державного перевороту 19-21 серпня 1991 р., в дні і після перевороту та довір'я керівництву обласної Ради народних депутатів.» В тексті документу зазначувалась державний переворот і підтримувалась держава незалежність України. Зокрема, вказувалося і на проблеми звинувачень на адресу обласної Ради «в проповідуванні національної усамітненості, протиставлення Закарпаття іншим регіонам України, руйнуванню спільного економічного простору» [86]. А в заяві обласної Ради «Тільки в складі незалежної Української держави!» зазначалось, що образливі і неетичні висловлювання в окремих публікаціях та усних виступах на адресу корінних жителів Закарпаття, звинувачення в вагомих п'єстах, політичній пасивності і байдужості до долі України не мають вагомих підстав. Депутати виступали за територіальну недоторканість України і засуджували твердження окремих активістів громадських формувань, зарубіжних періодичних видань щодо сумніву у акті возз'єднання Закарпаття із Україною [87]. Втім, одночасно із цими заявами була підготовлена і заява до Президії Верховної Ради України щодо включення в порядок денний сесії ВРУ питання «Про створення в Закарпатській області зони вільного підприємництва» (це рішення об'єдрало було прийнято ще 18 грудня 1990 р. – М.З.) [88].

Ситуація дійсно нагадувала «лавлікого Януса.» З одного боку, до сесії обласної Ради була надіслана заява демократичних сил Хустщини. Тут вказувалося на недовільність питання автономії області, а в даній політичній ситуації його провакаційність [89]. З іншого, сесія Мухачівської міської Ради 27 серпня 1991 р. вирішила просити Закарпатську обласну Раду народних

депутатів прийняти рішення про проголошення області «Закарпатським автономним краєм України», а з цього приводу провести обласний референдум. VI сесія Мухачівської районної Ради народних депутатів від 29 серпня вирішила просити Закарпатську обласну Раду народних депутатів клопотати перед ВРУ щодо «надання Закарпатській області статусу автономної республіки в складі держави України і винести дане питання на обласний референдум.» А вже згідно рішення від 14 вересня 1991 р. «Про підтримку ініціативи Мухачівської міської Ради народних депутатів про проголошення Закарпатської області Закарпатським автономним краєм» Мухачівською районною Радою було прийнято рішення пролонгувати обласній Раді проголошення області «...Подкарпатським автономним краєм з правами автономної республіки.» Депутатами районної Ради пропонувалося провести роз'яснювальну роботу на виборчих округах щодо устрою «багатонаціонального автономного краю» [90].

Отже, через протиріччя між прихильниками автономного статусу краю та представниками націонал-патріотичного блоку, які виступали за соборність новонародженої держави, етнополітична ситуація стала критичною. Закарпатська обласна організація НРУ (тоді – голова народний депутат В.Бель) разом із іншими українськими політичними партіями та громадськими об'єднаннями організували біля будинку Народної Ради мітинг, добилися трансляції роботи сесії 27 вересня на площу Леніна (зараз – Народна).

Група мітингових ставила намети на площі перед Народною Радою. З боку обласного управління міліції був задіяний загін «омонівців.» У зверненні головуючих зазначалось: «Реакційна більшість в обласній Раді зганяє себе під час путчу 19-23 серпня, не дає народу землю, не вирішує питання передачі церков віруючим, хоче створити в краї комуністичне автономне князівство» [91]. Серед групи головуючих були депутати різних рівнів: Л.Караванська, М.Ромаш, О.Кушні, В.Залгалов, В.Шеретій; активісти обласних демократичних організацій (К.Медвідь, В.Сімех, В.Колчар, Б.Дикий, О.Міггола, Ю.Бісмак) та студенти (В.Пастух, С.Шуфринч, Р.Дикий), «сюрнобіляка» М.Азьома. На 1 жовтня їх кількість становила 17 чоловік. Головними вимогами головуючих були: відставка М.Волощука та обласної Ради, створення спеціальної комісії по діях службових осіб під час перевороту 19-21 серпня. М.Волощук виступав, що дозунг про розпуск обласної Ради «є абсолютно безвідповідальним.» У зверненні голови обласної Ради народних депутатів до народу «Закарпаття» вказувалося, що питання про надання області статусу автономного краю викликало у оновій особливе невдоволення. М.Волощук заявляв, що «...лікетуочі, серед яких було чимало молодиків шпідентку, блокували усі виходи з будинку обласної Ради...здавалися до методів прямого фізичного насилля...вимагаючи розпуску обласної Ради...» Протягом ночі з 27 на 28 вересня депутати обласної Ради «утримувалися як заложники в будинку Ради» [92]. Як відзначив учасник і організатор подій, депутат Закарпатської обласної Ради 1990-1998 рр. М.Джанада, тоді, під час «першої закарпатської обласної революції», під стінами обласної Ради в мітингах і пікетах взяло участь понад

30 тисяч закарпатців. Весь комплекс революційних подій був під силу «тільки потужному Руху, навколо якого згуртувались усі патріотичні сили» [93].

І жовтня, на другому засіданні сесії заява про звільнення з посади голови обласної Ради і обласного М. Волошука була прийнята депутатами. «Зане проголосували 101 депутат. Таке ж рішення було прийнято щодо відставки заступника голови обласної Ради Ю. Воробця. Головуючим сесії став І. Грицак [94]. На сесії від голодуючих виступив депутат Ужгородської міської Ради В. Зінгалов. Він зачитав вимоги голодуючих, про які вказувалося вище. Серед них була і вимога підняття над обласною Радою національного прапора України під звуки національного гімну [95]. В. Зінгалов також відтворив картинку подій біля обласної Ради, коли особисто йому розбили окуляри. Він відзначив, що біля голови міської Ради, інших депутатів, студента Р. Днякого та студентку медичного факультету, яка нічим не завважала. Депутат констатував, що «фактично на Закарпатті був введений надзвичайний стан» [96].

Після того, як депутат І. Герц запропонував зняти прапор з палати голодуючих і встановити на будинку Ради, робота сесії була припинена на 20 хвилин; всі виходили «дружно на площу.» Національний прапор українського народу був встановлений на будинку обласної Ради. Після цього вступав кандидат у Президенти Л. Лук'яненко, який змалював перспективу незалежної України. Далі депутат І. Мокрянин запропонував не ставити питання про референдум про автономію, оскільки це – «окопартійні ігри.» А депутати-угорців закликав діяти як демократи Угорщини і не підтримувати комуністів [97].

В хід пішли власномовні депутати обласної Ради. Депутат С. Держач у своїй доповіді звинувачила М. Волошука у знищенні рідної землі, бо це його рука в 1982 р. «поставила підпис» під дозволом на будівництво РЛС в с. Пістрялово Мукачівського району та військового об'єкту в с. Дяково Виноградівського району [98]. Депутат Д. Матіко у виступі відзначав: «... ми вчили ту ідеологію, яку нам диктували марксистсько-леніністи Тиводар і Ландовський. (Оплески). А сьогодні ми вже стали демократами.» На це депутат М. Тиводар зауважив, що викладав не історію партії, а спеціальності із етнографії і першої історії і «... якщо неандартальці були комуністами, можливо, що серед комуністів були неандартальці, я не заперечую, то наших звинувачень я на свою адресу не приймаю» [99]. Депутат В. Жулан зачитав заяву групи робітників та інженерно-технічних працівників Ужгорода. У пункті №3 заяви вказувалося про доручення правоохоронним органам дати повну інформацію про «так звані десанти за первалом»; бо «... на своїй рідній землі розберемося самі без їх наскоків та їх повчань» (Оплески) [100].

Проф. І. Турянниця звинувачив депутатів у протидії, а не відстоюванні інтересів народу. А член виконкому Товариства карпатських русинів І. Калашішка заявив, що «русини є, були і будуть!» І тут же зауважив, що був у Москві на конференції «по членівському достойнству», де була прийнята резолюція, яку надіслали всім державам Європи та Інституту міжнародного права щодо

проблемі «самоопределення» народів [101]. Депутат І. Гузинець зачитав телеграми з В. Бичкова, Ільниць, Мукашева, Іршави, Сваляви, Тячева за автономію і повернення національності «русинам» [102]. А депутат ВРУ В. Бедь у своєму виступі вказував, що Україна згодом буде федеративною державою і немає сенсу виступати за автономію. Він закликав депутатів-угорців не втягуватися у міжнаціональний конфлікт, бо «... ви порадите такі проблеми, за які угорський народ, який тут проживає, заплаче нам очі» [103].

Проте питання автономії дебатувалося наступного дня. Третє засідання сесії обласної Ради стало особливо напруженим. Виступав проф. І. Гранчак, який в історико-ретроспективному підході до проблеми проаналізував перспективу автономії краю для майбуття Закарпаття. Після його виступу пролунали оплески. Після нього виступав В. Зінгалов, який заявив про спекуляцію політичних сил, які б хотіли виграти на проблемі автономізації області. Він також відзначив, що представники рахівського товариства «Гудульщина» заявили, що проведуть свій референдум щодо відокремлення від Закарпаття, їх підтримує і Воловецький район. Депутат Ш. Фоло відзначив, що із вирішенням проблеми автономії ми «змогли би перетворити Закарпаття у другу Швейцарію» [104]. Депутати звертали увагу на настрої мітингуючих біля будинку обласної Ради. Депутат М. Гузов відзначив, що був свідком виклику із залу: «... чим дати вам автономію, ми вас всіх переб'ємо.» Він також зауважив, що це було сказано із львівським акцентом [105].

У своєму виступі депутат М. Тиводар чітко висловився, що йде «авна, цілеспрямована від Дембасу до Карпат політика розчленування ще не утвореної дитини». Він вказував, це виглядо чотирьох сил: імперської сили, яка прагне зберегти СРСР, некоммуністичній партійній комендатурі; наших сусідам, які на мітингах в Мукачеві висловлювались за приєднання краю до Угорщини та Чехословаччини в рамках автономної Підкарпатської республіки; місцевим «русинами», які орієнтуються на зарубіжні сили і марять міфічною «Руснією» [106].

Дійсно, 1 вересня в м. Мукачеві відбувся мітинг Товариства карпатських русинів «по питанню національного відродження русинського народу і відновлення статусу Підкарпатського краю.» На цьому мітингові вказувалося, що тоталітарний режим утвердив «... політику денационалізації корінного населення русинів і їх неправомірну українізацію.» Мовилось і про «тенденцію духовного закріпачення русинського народу.» Мітингуючі ставили до відома, що в разі виключення питання про автономний статус Закарпаття (під тиском голодуючих на площі) «... ми також оголосимо безстрокове політичне голодування» [107]. У зверненні до депутатів від громадянина В. Сілади говорилось: «Невже ці 100 чоловік, що голодують це і є Закарпатська область? ... Працювати треба, а не мітингувати» [108].

Втім робота сесії закінчилась прийняттям рішення «Про статус Закарпаття в складі незалежної України». В цьому документі відзначалось про створення комісії із 38 чоловік по вивченню питання про статус Закарпаття. Вказувалося

на опублікування комісією обґрунтування статусу області в пресі до 30 грудня. Також рекомендувалось винести питання про статус області на обласний референдум [109]. А на сторінках «Новин Закарпаття» вже публікувались проекти декларації про проголошення Закарпаття автономним краєм. Зокрема, формулювання зводилось до наступного: «Спіраючись на традиції, самобутність, невід'ємне право на одвічне прагнення багатонаціонального населення Закарпаття до самовизначення...» проголосити область автономною в складі України [110].

Створювались нові організації неорусинського спрямування. Товариство православних Закарпаття імені Кирила і Мефодія було утворено 13 квітня 1991 р. Рішення про ресторацію Статуту воно отримало 19 листопада 1991 р. У Статуті Товариства, зокрема, зазначалось, що серед його завдань є недопущення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів та «сповнення віковичних прагнень русинів до духовного відродження і національного розквіту в єдиній Україні; збереження рідної мови і всіх розмовних діалектів краю» [111]. Ініціативна група «Асоціації нерадикальних демократів», ще не маючи зареєстрований Статут, подала на сесію 15 жовтня 1991 р. власну заяву. В ній вказувалось про необхідність опублікування стенографічного звіту засідання сесії 1-2 жовтня; прийняти рішення про опитування громадян області з приводу державності, національності, державної мови; опублікувати матеріали про «воєз'єднання чи присаднання» після визволення краю, оцінити їх правомірність; розглянути кандидатури щодо керівництва області, бо край не може залишатись без керівництва у «теперішній критичний момент» [112]. У резолюції Установчого конгресу Демократичної ліги національностей Закарпаття від 27 жовтня відзначалось про перспективність автономного статусу області через «зростаючі вимоги трудових колективів, національно-культурних товариств, громадських організацій, політичних угруповань, депутатів» [113].

На 5 засіданні сесії 31 жовтня було прийнято рішення «Про проведення обласного референдуму». У тексті бюлетня для голосування на обласному референдумі вказувалось: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території, як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?» [114]. А IX сесія Беретиської районної Ради народних депутатів ще раніше, 14 вересня, прийняла рішення провести 1 грудня референдум про утворення в Беретиському районі уторського автономного округу. Мотивація була наступна: із 85 600 жителів району – 57 100 чоловік є угорцями (66,7%) [115].

Учасники голодування знову виступили із зверненням до сесії. У зверненні вказувалось про «припинення обману народу» і виконання вимог голодуючих, які висувались 27 вересня [116]. З іншого боку, лідери товариств карпатських русинів (В.Сочка), «Відродження» (Е.Кайиш), «Роман» (А.Поп), ТУКЗ-КМКС (М.Товт), словачьке товариство ім. Л.Штура (Й.Горнат) від 13 жовтня 1991 р. прийняли спільну заяву до Закарпатської обласної Ради, Голови ВРУ Л.Кравчука.

У цій заяві говорилось про наклепи в газеті «Карпатська Україна» та інших виданнях щодо перебігу подій пов'язаних із останньою сесією обласної Ради і мітінгів громадськості краю. У пункті №4 заяву пропонувавалось поєднати автономію із виведенням зони вільного підприємництва на Закарпатті. У кінці документу зазначалось: «...за незалежну Україну та автономне Закарпаття у її складі!» [117].

В таких умовах представники «Демократичної платформи» в обласній Раді народних депутатів прийняли звернення до Голови ВРУ Л.Кравчука. У цьому зверненні вказувалось на протиставлення загальноукраїнського та обласного референдумів, на маніпуляцію населення області, на закладанні міни міжнаціонального протиставлення депутатами промислової, проугорської та прочеської орієнтації 31 жовтня 1991 р. [118]. У документі вказувалось, що Радю «штовхають на незаконні дії, які можуть мати не лише політичні, а й юридичні наслідки.» Головним чином і через те, що «питання референдуму про статус Закарпаття виходить за межі компетенції обласної Ради, порушує ряд статей нині чинної Конституції нашої держави» [119]. Під цим документом стояли прізвища депутатів демократичного спрямування – М.Джанди, М.Тивошара, І.Мокрячина, Л.Караванської, Ф.Пожар, І.Габора, М.Дзямко, І.Гайналь, І.Савчук, Х.Петрише, С.Держак.

Ситуація децю змінилась, як ми відзначали вище, із підготовкою до президентських виборів. На VIII позачерговій сесії 20 листопада 1991 р. дискутувалось, власне, формулювання статусу Закарпаття в тексті бюлетня для голосування. Депутат Г.Гришак запропонував замінити слово «автономія» на «самоврадна адміністративна територія», як і було запропоновано на зустрічі із кандидатом у Президенти Л.Кравчуком. Відзначимо, що пропонувались різні формулювання: «спеціальна самоврадна територія», «спеціальна автономна самоврадна територія», «самоврадна автономна територія», «спеціальна самоврадна територія Закарпаття» [120]. Після дискусії з цього приводу було прийнято рішення «Про зміни в тексті бюлетня для голосування на обласному референдумі 1 грудня 1991 р.» Таким чином текст (пункт 3 рішення від 31 жовтня) було сформульовано наступним чином: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало з акраплєнням у Конституції України статус спеціальної самоврадної адміністративної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?» [121].

Що ж показали результати виборів закарпатців? Насамперед, відзначимо, що результати голосування засвідчили перехильну орієнтацію краян на українську державність. За незалежність України проголосувало 90,13% виборців, а 60% віддали свій голос за першого Президента України Л.Кравчука. Результати голосування щодо статусу спеціальної самоврадної адміністративної території краю представимо в окремій таблиці [122].

Таблиця №1
Результати голосування щодо статусу Закарпаття
(референдум 1.12.91 р.)

Кількість бюлетнів для голосування	847 364
Отримали бюлетні	702 324
Взяли участь у голосуванні	700 555 (82,7%)
«ТАК»	546 450 (78%)
«НІ»	128 762
Недійсні бюлетні	25 343

Отже, бачимо, що переважна більшість висловила за статус Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території, суб'єкта у складі незалежної України. Проте, у голосуванні не брало участі близько 150 000 виборців, а близько 129 000 проголосувало «проти», недейсними виявились більше 25 000 бюлетнів. Таким чином, 78% – досить умовне число. В дійсності – це трохи більше 60% із якого числа виборців (847 364 чоловік).

Результати референдуму у Беретівському районі щодо утворення уторського автономного округу засвідчили широку підтримку населенням цього проєкту. Так, із 61 070 виборців району взяли участь у голосуванні – 53 442 чоловік (87,5%). «За» утворення автономного округу проголосували 43 482 виборців (81,4%). Обласна Рада народних депутатів 6 безрезультатно розглянула матеріали про підсумки районного референдуму і прийняла рішення звернутись до ВРУ з проханням район у Беретівській уторській автономній області передати до ВРУ з центром у м.Берегове в складі Закарпатської області та передати до ВРУ Конституції України таку адміністративно-територіальну одиницю як національний автономний округ [123].

Ці результати стали основним мотивом домагання обласним керівництвом внесення змін і доповнень до Конституції України. Була створена робоча комісія обласного виконкому (під керівництвом новообраного голови обласної Ради і виконкому М.Крайло), а згодом і «тимчасова творча група» (під керівництвом С.Устича) для підготовки проєкту Закону «Про статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття» [124]. Згідно рішення від 24 січня 1992 р. у 1 частині статті 77 Конституції УРСР пропонувалось доповнити словами: «В Україні є спеціальна самоврядна адміністративна територія» [125]. Після цих подій з боку обласної владної еліти розпочалась активна «процедура» домагання більш ширших сфер політико-економічного впливу в контексті автономістських прагнень. А ідеологи неорусинства та представники нечисельних русинських громадських організацій понині продовжують у своїх завагах та деклараціях домагатись імплементації результатів референдуму 1 грудня 1991 р. [126].

Як відзначав висний-історик І.Пол, «після короткої хвилі активності у 1991 р. маси знову стали апатичними до політичних справ, в «товариствах» і «партіях» розколи, боротьба за лідерство, у деяких політична мімікрія» [127].

На наш погляд, навіть тоді, в 1989-1991 рр., не могло бути справжньої «активності мас.» Активність прохляла політичні еліти, а не народні маси. Це спостереження – дання марксистсько-ленінської методології. «Народ» тільки сприйняв ту лінію, яку вміло застосувала партійно-номенклатурна еліта у протистоянні із новою демократичною, націонал-патріотичною силою.

Без сумніву, можна говорити про суспільні та етнополітичні «хвилі активності.» У аналізований період ця хвиля набула різкого підйому. Фактично її можна розглядати в контексті тих суспільно-політичних трансформацій, які охопили всю Центрально-Східну Європу, країни пострадянського простору. Закарпаття, маючи особливості державно-правового статусу через багатовікове перебування в чужих державних організаціях, через крах імперії СРСР, реабілітувало політичне русинство. Цей елемент етнополітики на теренах краю уміло використовували уторська та чехословацька адміністрації. І зараз його (задня асиміляції етнографічної чи мозаїчної складової українського етносу) використовують в Словаччині, Польщі, Угорщині та інших країнах. В умовах розвалу СРСР він прислужився еліті, яка сповідувала партікулярні інтереси і роздмухувала сепаратистські настрої серед населення міжнічних областей. Це протиріччя знайшло наступні канали реалізації: напруження міжнічних стосунків в краї, етнополітична активізація уторської національної меншини краю, становлення ситуативно спровокованого русинського етнокультурного та політичного руху.

Окремо зауважимо, що надзвичайно важливим джерелом для комплексного розуміння всієї складності та багатоглибини етнополітичних процесів початку 90-х років, стали б міждисциплінарні чи спільні дослідження цих подій. Потрібно порівнювати різні точки зору та враховувати беззаперечну різноманітність суспільно-політичних орієнтацій тих чи інших осіб/груп, громадських організацій, політичних партій/груп/частин народження української державності. Неупереджені дослідникам, власне, цей елемент стане оптимальним чинником у висвітленні цілісної картини такого важливого моменту в історії нашого краю.

1. Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних шовіністських процесів. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня докт. політ. наук. – К.: Василь, центр Іа-ту держави і права ім. В.М.Корсського НАН України, 1999. – С.16.
2. Крушиня В. Проциклі краля паннонського в нашій країні // Психологія національної історичності: Хрестоматія / Сост. Ю.В.Чернявська. – Мписк: Харвест, 1998. – С.269.
3. Програма нормативного курсу «Етнополітологія та плани семінарських занять (Метадодаток до курсу) для студентів підготовчого відділення історичного факультету Ужгородського державного університету ім. Яна Павла Річка / Ю.Шановал (керівник авт. кола) та ін. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. – С.106.
5. Етнографія України: Нові дослідження / За ред. С.А.Масарука. – Львів: Світ, 1994. – С.446-447.
6. Олшані А.В. Історія Закарпаття. Посібник для середньої школи. – Мукачеве:

51. Наша земля - українська // Закарпатська правда. - 1991. - 15 лютого. - С.13.

52. Висловами робочої групи обласнакому по авіаційно-промисловості питань, що підняті в декларації товариства харпатських русинів ні 9 січня 1991 р. // Там само. - 24 жовтня. - С.1.

53. Митович І.І., Макара М.П. Візю, правда. - С.20.

54. Грайчак І., Болдижар М. Лист до редакції «Новин Закарпаття» // Новини Закарпаття. - 1991. - 30 жовтня. - С.3.

55. Там само.

56. Гривчик І. Вішнєвельні галувані Карпатського краю // Там само. - 6 лютого. - С.4-5; Його ж. Автономія: за і проти // Там само. - 6 листопада. - С.4-5; Його ж. Самоврядність: за і проти // Там само. - 28 листопада. - С.4-5; Рушак М., Бойко М., Економіка і самоврядність // Там само. - 30 листопада. - С.6; Габор І. Не глати часу // Там само. - 1992. - 23 січня. - С.4; Сабов В. Наше бачення майбутнього Закарпаття // Там само. - 20 лютого. - С.3.

57. Болдижар М. Закарпаття: посила у майбутнє // Там само. - 1991. - 13 листопада. - С.4-5.

58. Селько І. Звуки на полях // Там само. - 21 листопада. - С.5.

59. Макара М. Ше раз про тушешняцьку республіку // Там само. - С.4-5.

60. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. VIII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання 20 листопада 1991 року. На 13 аркушах, арк.1.

61. Madocsi P.R. The Hungarians in Transcarpathia (Subcarpathian Rus') // Вісник Закарпатського угорськомовного Національного товариства. 2-й рік видання. - Ужгород: Патент, 1995. - С.47-48.

62. Макара М. Демю про політичну культуру // Закарпатська правда. - 1990. - 5 серпня. - С.2.

63. Наше нещезиме багатство // Єдинство-глазє. - 1991. - 13 апреля. - С.2.

64. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. II сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією. Зміст протоколу II сесії обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 30.05.90. На 88 аркушах, арк.23, 39-40.

65. Там само, арк.40.

66. Там само, арк.27.

67. Там само, спр. III сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (перше засідання) від 14.08.90. На 129 аркушах, арк.21-121.

68. Там само, арк.128-129.

69. Там само, спр. I засідання IV сесії обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 18 грудня 1990 року. На 251 аркушах, арк.2.

70. Там само, арк.57-59.

71. Там само, арк.61-62.

72. Там само, арк.62-65.

73. Там само, арк.65-66.

74. Там само, спр. Рішення 18 грудня 1990 р. «Про герб Закарпатської області», арк.106-107.

75. Там само, спр. I засідання IV сесії обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 18 грудня 1990 року, арк.191.

76. Там само, спр. V сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 29 березня 1991 р. На 229 аркушах, арк.121.

77. Там само, арк.122-123, «Романів в'єр, Історія, культура, право. - Ужгород: Карпати, 1998. - С.55.

78. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. V сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 29 березня 1991 р., арк.124, 134-136.

79. Там само, спр. VI сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією від 12 липня 1991 року. На 222 аркушах, арк.182-183.

80. Там само, арк.187-207.

81. Там само, спр. Розпорядження від 12.09.91 №320, арк.111-112.

82. Там само, спр. Розпорядження від 16.09.91 №30 «Про скликання позачергової сесії обласної Ради народних депутатів», арк.123.

83. Там само, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Перше засідання) та рішення, прийняті сесією від 27 вересня 1991 року. На 207 аркушах, арк.10.

84. Там само, арк.59, 62, 81, 91-92, 105, 112.

85. Там само, арк.116, 135.

86. Там само, арк.173-178.

87. Там само, арк.179-180.

88. Там само, арк.181-182; Там само, спр. I засідання IV сесії обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 18 грудня 1990 року. Рішення 18 грудня 1990 р. «Про створення змін відомчого підприємства «Закарпаття», арк.101-102.

89. Там само, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Перше засідання) та рішення, прийняті сесією від 27 вересня 1991 року, арк.202.

90. Там само, арк.195-200.

91. Гавришів І. Місць вересень, десять років тому // Срібна Земля. - 2001. - 22 вересня. - С.6.

92. Звернення голови обласної Ради народних депутатів М.Ю.Волошук до народу Закарпаття // Новини Закарпаття. - 1991. - 1 жовтня. - С.1; Ільницький В., Дуба О. Волошук зробив свою справу? - Нотатки з позачергової сесії обласної Ради // Там само. - 2 жовтня. - С.1; Ільницький В.І. Штрихи нашого часу: Публіцистика. - Ужгород: Закарпаття, 2000. - С.54-55.

93. Джада М. Політичний пасаж по-закарпатськи, або три жовтєві революції // Нова свобода. - 2001. - 1 листопада. - С.3.

94. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (Друге засідання) від 1 жовтня 1991 року. На 141 аркуші, арк.2-3.

95. Там само, арк.9.

96. Там само, арк.11.

97. Там само, арк.20-25.

98. Там само, арк.55.

99. Там само, арк.36-38.

100. Там само, арк.58-59.

101. Там само, арк.61-65.

102. Там само, арк.66-68.

103. Там само, арк.101.

104. Там само, VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Третє засідання) від 2 жовтня 1991 року та рішення, прийняті сесією. На 88 аркушах, арк.19-29.

105. Там само, арк.37.

106. Там само, арк.32-33.

107. Там само, арк.82-85.

108. Там само, арк.88.

109. Там само, арк.61-64.

110. Декларація про проголошення Закарпаття автономним краєм України (Проект) // Новини Закарпаття. - 1991. - 1 жовтня. - С.4.

111. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. Рішення від 19.11.91 №215 §1 «Про реструктуризацію Статуту Товариства

**ВИРТУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО
ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ УКРАИНЫ**

Смысл человеческой деятельности состоит в преодолении хаоса. Естественный хаос природы успешно преодолевается естественными науками. Главное средство преодоления социального хаоса - политические партии, нередко сами его порождают. Огромное количество политических партий Украины создают такой хаос, в котором, по шутливому замечанию Л.Д.Кучмы, нельзя разобратись без одного важного и универсального народного средства. Между тем разобратись в этом хаосе политических программ можно при помощи специального анализа.

Объектом нашего исследования стали программы 17 наиболее крупных политических партий Украины, результаты избирательных компаний и отчеты о деятельности их региональных представительств, собранные студентами 3 курса кафедры политологии. Предмет исследования - количественные отношения между основными категориями программ и отчетов. Метод исследования - сравнительный анализ частоты употребления основных категорий программ и отчетов политических партий Украины.

Перспектива исследования - построение виртуального пространства политических партий Украины, позволяющее прогнозировать тенденции политической динамики, создание оптимальных политических блоков, осознания политических интересов Украины в целом.

Сравнительный анализ частоты употребления основных категорий в программах 17 наиболее крупных политических партий Украины позволил построить матрицу коррелятивных зависимостей (см.: Приложение №1). Для построения матрицы был использован контент-анализ 2581 слова, употребляемого в программах партий. Для построения виртуального пространства политических партий особый интерес представляют коэффициенты, показывающие максимальные и минимальные дистанции между партийными программами. Максимальные дистанции обнаружены между программами ПЗУ и СДПУ(о) - 0,229944. Суть программных различий между этими партиями сводиться к сравнению следующих программных формул.

«ПЗУ - домогаться права, стоять за мету, пропонує, прагне і т.д.»
«СДПУ(о) - це утвердження в суспільстві консолідації і згоди, забезпечення демократії».

Если ПЗУ всего лишь добивается прав, то СДПУ(о) уверенно утверждает консолидацию общественных сил. Если ПЗУ выступает против сил представляющих общественную опасность, то СДПУ(о) - гарантирует обеспечение ценностей демократии. Между этими полюсами политического пространства размещен весь пластон остальных 15 анализируемых партий,

привославлях Закарпаття імені Карла і Марії», арк.177-194.

112. Там само, стр. Рішення від 22.10.91 №201 «Про реєстрацію Статуту громадсько-благочинної організації «Асоціація національних демократів», арк.94-109; Там само, стр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (Четверте засідання) від 15 жовтня 1991 року. На 121 аркушах, арк. 120-121.

113. Там само, стр. Рішення від 19.11.91 №2215 §2 «Про реєстрацію Статуту Демократичної ліги національностей Закарпаття», арк.217-218; Там само, стр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (П'яте засідання) від 31 жовтня 1991 року. На 357 аркушах, арк.244; Програма записки Демократичної ліги національностей Закарпаття // Карпатський край. - 1991. - 12 листопада. - С.2.

114. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, стр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (П'яте засідання) від 31 жовтня 1991 року, арк. 83-84.

115. Там само, оп.23, стр. Капцеларія. Том 1. Листування з Верховною Радою, Адміністрацією Президента України. 16 січня 1992 - 05 серпня 1992. На 171 аркуші, арк.74.

116. Там само, оп.14, стр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (П'яте засідання) від 31 жовтня 1991 року, арк.248-249.

117. Там само, арк.242-254.

118. «Сподіваюсь, попутити рішучий і справді голос на захист...України» Галиці Верховної Ради України Л.М. Кравчуку // Новини Закарпаття. - 1991. - 13 листопада. - С.4.

119. У зв'язку з протесту...// Карпатський край. - 1991. - 12 листопада. - С.1.

120. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, стр. VIII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією від 20 листопада 1991 року. На 13 аркушах, арк. 1-10.

121. Там само, арк.13.

122. Там само, стр. IX сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Перше засідання від 24 січня 1992 року. На 240 аркушах, арк.139.

123. Там само, оп.23, стр. Капцеларія. Том 1. Листування з Верховною Радою, Адміністрацією Президента України. 16 січня 1992 - 05 серпня 1992. На 171 аркуші, арк.74.

124. Там само, оп.14, стр. Рішення від 3.12.91 №225 «Про створення робочої комісії обласного рівня по підготовці проекту Закону України «Про Статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття», арк.62-65; Там само, Розпорядження від 17.12.91 №464, арк.47.

125. Там само, стр. IX сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Перше засідання від 24 січня 1992 року, арк.233.

126. Крипський І. Підкарпатська русинів і розбудова соборної демократичної України // Русинський світ: Науково-популярний збірник. Том 1 (у двох частинях). Частина перша. - Ужгород: Палест, 1999. - С.98; Русинський світ: Науково-популярний збірник. Т.2 / Русинське науково-освітнє товариство, Карпаторусинський науковий центр. Укладач М.П. Мисюра. - Ужгород: Вид-во В.Паладя, 2001. - С.120, 126.

127. Пеліт І. Нова totalitaris? Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край. - 1996. - №5-7. - С.16.